

ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА СИСТЕМИ ЦИВІЛІСТИКИ (НАУКИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА)

У правовій науці категорія «цивілістика» розглядається під двома кутами зору. По-перше, як узагальнююче поняття, що позначає сукупність суспільних відносин цивільно-правового змісту [1, 739], пов'язаних з цивільним правом, проблемами нормативного регулювання майнових та особистих немайнових прав фізичних і юридичних осіб та практикою цивільних правовідносин (включаючи сімейно-правові, цивільно-процесуальні та приватні міжнародно-правові відносини). По-друге, як галузь юридичної науки, предметом якої є: норми цивільного права; цивільні правовідносини як юридична форма відповідних суспільних відносин, що регулюються цивільним законодавством; юридичні факти; судова, судово-господарська і адміністративна практика застосування цивільно-правових норм [2, 777].

Такий підхід виглядає цілком можливим на рівні довідникових видань. Проте, вживання терміна «цивілістика» в широкому значенні, у наукових дослідженнях з правознавства, навряд чи є виправданим, оскільки таке тлумачення терміна «цивілістика» випадає із загальної системи юридичних категорій і понять. Системний підхід припускає, що, коли вже йдеться про цивілістику як про сукупність відносин певного юридичного змісту, то так само можна вести мову про «конституціоналістику», «адміністративістику», «процесуалістику» тощо. Така системна зміна терміно-понять, звісно, можлива, але навряд чи може бути визнана достатньо обґрунтованою з теоретичного і практичного погляду, оскільки використання зазначеного підходу порушує єдиний критерій систематизації відповідних понять, що для наукових досліджень виглядає неприйнятним.

Враховуючи викладені міркування, можна зробити висновок, що «цивілістика» у точному (спеціальному юридичному) значенні цього слова не може вважатися сукупністю цивільних і пов'язаних з ними відносин (сукупністю відносин цивільно-правового змісту тощо). Натомість виправданим здається виходити з того, що цивілістика є галуззю юридичної науки, виступаючи, таким чином, синонімом поняття «наука цивільного права».

На цьому підґрунті можна запропонувати визначення цивілістики (науки цивільного права) як сукупності знань про правове становище приватної особи, її цивільні права, засоби реалізації та захисту останніх, об'єднані у систему понять, категорій, ідей, теорій та концепцій. При цьому предметом цивілістики («науки цивільного права») можуть бути як правові феномени, категорії, інститути, проблеми тощо, які розглядаються у контексті цивілістичних досліджень, так і власне «наука цивільного права» як така [3, 24–26; 4, 28–31; 5, 51–56; 6, 88–96; 7, 11].

Разом із тим на тлі загалом консолідованого бачення предмета цивілістики у вітчизняній юриспруденції особливо помітними є відсутність досліджень

системи науки цивільного права. Зазвичай, зазначається, що вона в цілому збігається з системою цивільного права, хоча і має певні відмінності, які впливають із змісту зазначених систем (головні із них полягають у виокремленні таких елементів науки цивільного права, як вчення про предмет, метод, функції та систему цивільного права і загального вчення про цивільні правовідносини) [8, 25].

Втім слід зробити застереження стосовно існування й інших концептуальних підходів у цій галузі. Зокрема, сутність підходу, фундатором якого можна вважати Г. Ф. Шершеневича [9], визначається прагненням сформулювати уяву про предмет та розвиток науки цивільного права за допомогою характеристики особистості знаних цивілістів у контексті опису їхніх основних праць [10, 47–48] або характеристики праць цивілістів у контексті життєпису їхніх авторів [11, 102–120]. Він може бути названим «персоналістським» або «персоналістсько-бібліографічним» підходом).

Разом із тим для деяких праць характерним є прагнення дослідників проаналізувати характерні напрямки досліджень та здобутки окремих цивілістичних шкіл [12, 107–123; 13, 44–64; 14, 74–77]. Такий підхід можна назвати «класифікаційним» або ж «персоналістсько-класифікаційним».

Третій підхід полягає у акцентуванні уваги на виокремленні та висвітленні основних періодів або етапів розвитку цивілістики взагалі, цивілістики окремої країни, регіону тощо. Його можна назвати «хронологічним» підходом. Найчастіше він застосовується для характеристики цивілістики певної країни, що дозволяє показати динаміку розвитку в ній цивілістичної думки [15, 25–28; 16, 68–72]. При цьому всередині згадуваного поділу на етапи (періоди) можлива більш складна систематизація матеріалу, що дозволяє згрупувати здобутки цивілістів за концептуальними підходами, предметом дослідження тощо. Найвищим досягненням використання такого підходу у галузі досліджень, що стосуються й української цивілістики, є ґрунтовна праця О. С. Йоффе, присвячена розвитку цивілістичної думки в СРСР [17].

При певних відмінностях у характері, предметі та методах дослідження згадані підходи об'єднує та обставина, що основним предметом аналізу слугує цивілістика, наука цивільного права як така. Разом із тим варто зауважити, що тут йдеться про вивчення не цивільного права, а науки цивільного права. Іншими словами, маємо справу не з цивілістикою, а «наукознавством у галузі цивілістики» або «цивілістичним наукознавством». Хоча останнє і має безпосередній стосунок до цивілістики, але являє собою лише частину предмета останньої.

Враховуючи цю обставину, варто торкнутися іншої течії у юриспруденції, яка полягає в тому, що предметом досліджень визначається не власне наука цивільного права, а феномен цивільного (права) в цілому, у всіх його проявах, що вивчаються наукою цивільного права.

Характеризуючи науку цивільного права під таким кутом зору, дехто з цивілістів виходить з доцільності диференціації предмета цивілістики шляхом визначення в останньому складових частин (класифікація за конкретним

предметом досліджень — «предметний підхід»). Однак при цьому щодо визначення переліку таких елементів у правознавців єдності немає. В одних випадках складовими частинами науки цивільного права називають догму цивільного права (частина цивілістики, що вивчає характер, особливості і зміст норм певної системи цивільного права; структуру, зміст і форми цивільного законодавства; тлумачить його; вивчає й аналізує практику застосування цивільно-правових норм із метою визначення їхньої ефективності), історію цивільного (приватного) права (частина цивілістики, що вивчає розвиток цивільного або приватного права як у цілому, так і окремих його інститутів), порівняльну цивілістику (вивчає системи приватного або ж цивільного права) [18, 41]. Інші правознавці до зазначеного переліку додають ще й цивільно-правову політику, характеризуючи її як складову частину науки цивільного права, що вивчає сучасні тенденції економіко-правового розвитку, прогнозує розвиток цивільно-правових явищ [19, 51–52].

Проте, як здається, розуміння цивільно-правової політики як частини науки цивільного права (підкреслено мною. — С. Х.) містить у собі внутрішню суперечливість. Навряд чи перше та друге явище можуть бути, не тільки повністю, але й частково, розцінені як поняття тотожні. Цивільно-правову політику можна розглядати як результат наукових досліджень, як їхню передумову, предмет тощо.

До того ж у контексті характеристики цивільного права як права приватного вживання виразу «цивільно-правова політика» потребує спеціальних застережень щодо чинників такої політики, суб'єктів, від яких вона залежить тощо. Адже і у правознавстві, і у політології поняття «політика» тісно пов'язане з категорією держави, що формує низку вимог до його тлумачення та застосування. Так, правознавцями політика визначається як система цілей та засобів їх досягнення тієї чи іншої держави у сфері внутрішнього і зовнішнього життя [2, 629]. Натомість у політології політика розуміється як поняття, що позначає відносини, погляди (концепції) і дії у зв'язку з певним державним устроєм, сфера діяльності в соціально-диференційованому суспільстві. Осердям цієї сфери людської життєдіяльності є відносини і дії, пов'язані з завоюванням, утриманням і використанням державної влади, участю у формуванні такої влади, у визначенні форм, завдань і змісту її діяльності. Політика виникає разом з виникненням держави та існує разом з нею [20, 477]. Таким чином, попри деякі розбіжності у визначенні поняття політики, воно, у кожному разі, розглядається як таке, що не існує поза державою. Що ж стосується сучасного розуміння приватного (цивільного) права, то воно ґрунтується на природно-правовій концепції. Відтак приватне (цивільне) право, за своєю сутністю, є таким, що не залежить від держави, хоча й може формалізуватися в актах цивільного законодавства, забезпечуватися за допомогою норм державного примусу тощо. З наведених міркувань характеристика «цивільно-правової політики» як складової частини науки цивільного права здається некоректною.

Разом із тим при «предметному критерії» визначення СИСТЕМИ (структури) цивілістики практично не викликає сумнівів доцільність виокремлення

таких складових її частин, як догма цивільного (приватного) права, історія цивільного (приватного) права, порівняльна цивілістика. Проте це не усуває необхідності уточнення предмета, а відтак і обсягу досліджень у межах кожного з них. Крім того, доцільним є також і з'ясування достатності запропонованого переліку складових частин цивілістики.

«Догма цивільного права» — це частина цивілістики, що вивчає характер, особливості і зміст норм певної системи цивільного права; структуру, зміст і форми цивільного законодавства; тлумачить його; вивчає й аналізує практику застосування цивільно-правових норм із метою визначення їхньої ефективності. Предметом даного розділу цивілістики є, насамперед, чинне цивільне законодавство і практика його застосування.

Іноді догму цивільного права розглядають як більш широку категорію, включаючи до неї визначення і характеристику поняття цивільного права та його місце у правовій системі, закономірності розвитку цивільно-правових норм, їх зміст, загальні принципи, які формулюються з метою створення цілісної системи для ефективного застосування при регулюванні суспільних відносин, а також самі суспільні відносини [19, 51].

Проте таке розширення поняття «догми цивільного права» здається невиправданим, оскільки суперечить розумінню сутності поняття «догма права», а відтак тягне «розмивання» предмета цього розділу цивілістики, котрий має у такому разі охоплювати і абстрактні наукові поняття чи категорії, і законодавчі конструкції, і реальні суспільні відносини.

«Догма права» розуміється як положення правового характеру, що приймається без доказів, на віру. Вона залишає поза увагою питання про сутність та походження права, закономірності його розвитку, взаємовідносини права з іншими явищами суспільного життя, обмежуючи завдання науки описом та узагальненням матеріалу, що міститься у позитивному (чинному) праві; юридичними дефініціями, формальним аналізом юридичних понять і класифікацією юридичних норм [2, 619].

Дотримуючись такого тлумачення поняття «догма права» (а інший підхід порушував би принцип «лезо Окама»), маємо визнати, що предметом «догми цивілістики» не може бути ні поняття цивільного права, ні цивільні відносини, ні закономірності розвитку норм, що їх регулюють.

У зв'язку з цим варто зазначити, що й сам термін «догма цивілістики» виглядає наразі не дуже коректним, оскільки суперечить сучасному розумінню цивільного права як права приватного, основою якого є не лише так зване позитивне право, а й природно-правова доктрина, домовленості сторін, звичаї та низка інших специфічних форм регулювання цивільних відносин.

З цих міркувань більш виправданим виглядає, скажімо, така назва відповідної частини науки цивільного права, як «практична цивілістика».

Що стосується суто теоретичних положень, таких як характеристика поняття та сутності приватного права як наднаціональної галузі права, що визначає основи становища приватної особи у суспільстві; визначення засад її взаємин з іншими приватними особами, державою, іншими соціально-публічними утво-

реннями та їхніми фігурантами; захисту прав приватної особи тощо, то вони є наріжним каменем у загальному предметі цивілістики. Аналіз зазначених положень має відбуватися на рівні найвищої наукової абстракції. Разом із тим його результати слугують основою дослідження практики виникнення і трансформацій цивільних відносин, аналізу змісту та сутності норм цивільного законодавства та вироблення рекомендацій стосовно застосування останнього, визначення напрямків та перспектив його вдосконалення тощо.

Цю частину цивілістики, як на мою думку, некоректно включати до «догми цивільного права» («практичної цивілістики»). Натомість, вона має бути виокремлена у самостійний (перший і найважливіший) розділ науки цивільного права, який, враховуючи його предмет, сутність та призначення, можна було б назвати «теорія цивільного права», «теорія цивілістики» або ж «методологія цивілістики» (котра розуміється тут як теоретично обґрунтована система підходів, методів і способів наукового дослідження).

Ще одним складовим елементом цивілістики є історія цивільного (приватного) права — частина цивілістики, що вивчає розвиток цивільного (приватного) права як у цілому, так і окремих його інститутів. Вона може бути також названа «історична цивілістика».

При цьому предметом дослідження може бути приватне право як наднаціональна система, окремі традиції приватного права, національні системи цивільного права, взяті в їхньому історичному розвитку, а також розвиток самої цивілістики як науки цивільного права.

Оскільки цивілістика не обмежується вивченням цивільного права лише однієї якоїсь країни, предметом науки цивільного права є також цивілістичні доктрини, форми цивільного законодавства і практика їхнього застосування в інших державах. У зв'язку з цим органічною частиною науки цивільного права є так звана «порівняльна цивілістика» чи порівняльне цивільне право, що має метою визначення загального й особливого в різних системах приватного (цивільного) права, можливість рецепції, акультурації, імплементації концепцій, основ цивільного права, окремих правових рішень чи їхньої сукупності. Її завданням є вивчення різних систем приватного права, як елементів відповідної культури, а також національних систем цивільного права і цивілістичних інститутів, взятих в їх розвитку. При цьому предметом вивчення є не тільки «догма цивільного права», але й практика застосування цивільно-правових норм, конкретно-історичні умови, в яких виникають, розвиваються та існують системи приватного права.

Використання порівняльно-правового аналізу в цивілістиці дає можливість уникнути повторення помилок у правовому регулюванні, створює підґрунтя для запозичення досвіду законотворчості і в той же час дозволяє уберегтися від невинновданого копіювання інститутів і рішень, неприйнятних для національної системи цивільного права, таких, що не враховують правову традицію і особливості цивілізаційного розвитку країни.

Предметом цивілістичного порівняння можуть бути також правові системи у процесі їхнього історичного розвитку або взяті у статичній формі на певному етапі

їхнього розвитку, коли вони співіснують одночасно. Із врахуванням цієї обставини необхідно розрізнити «вертикальне» та «горизонтальне» порівняння у галузі цивілістики, а відтак, ґрунтуючись на такому посиланні, виокремлювати «вертикальний» (історичний) чи «горизонтальний» (сучасні системи приватного права) напрямки порівняльного дослідження. У першому випадку предметом дослідження є еволюція систем приватного права, у другому — їхнє порівняння на певному статичному рівні.

Крім того, керуючись принциповими положеннями щодо необхідності розрізнення в межах єдиного поняття права, як суспільного феномена, відносин публічно-правових та приватноправових, доцільно виокремлювати «дихотомічне порівняння з погляду цивілістики», метою якого є аналіз правових понять, категорій, інститутів тощо з точки зору права приватного та публічного. Оскільки, як правило, йдеться про категорії, властиві, передусім, цивілістиці, котрі разом із тим використовуються і в галузях публічно-правового спрямування (правочин, представництво, договір, збитки, речові права тощо), то виправданим здається вести мову не про «порівняльно-правові» дослідження взагалі, а саме про «порівняльно-цивілістичні» дослідження.

Таким чином, порівняльна цивілістика може бути визначена як частина науки цивільного права, що вивчає за допомогою методу порівняльного аналізу системи приватного (цивільного) права, а також правову систему у цілому, національні галузі законодавства, окремі поняття, категорії, інститути, норми тощо, передусім, з погляду оцінки наявності та значення в останніх цивільно-правового змісту.

Із врахуванням викладеного можна зробити висновок, що цивілістика як наука про приватне (цивільне) право є сукупністю систематизованих знань, теорій, підходів, поглядів на приватне (цивільне) право як таке. Складовими частинами (елементами) цивілістики є: 1) теоретична цивілістика (методологія, теорія цивільного права); 2) практична цивілістика («догма» цивільного права); 3) історична цивілістика (динаміка цивільного права у часі); 4) порівняльна цивілістика (порівняльне право у галузі цивілістики та з погляду цивілістики).

Література

1. Словник іношомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. — К. : УРЕ, 1977.
2. Повий тлумачний словник української мови. У 4 т. Т. 4 / уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. — К. : Аконіт, 1998.
3. Вільпяцький С. І. Радянське цивільне право. Частина перша : навч. посіб. / С. І. Вільпяцький. — Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1966.
4. Советское гражданское право. В 2 ч. Ч. 1 / под общ. ред. В. Ф. Маслова, А. А. Пушкина. — К. : Вища шк., 1977.
5. Гражданское право Украины. В 2 ч. Ч. 1 / под ред. А. А. Пушкина, В. М. Самойленко ; Уп-т внутр. дел. — Х. : Основа, 1996.
6. Цивільне право України : курс лекцій. У 6 т. Т. 1, кп. 1 / за ред. Р. Б. Шижки та В. А. Кройтора. — Х. : Еспада, 2004.
7. Цивільне право України : навч. посіб. / за заг. ред. І. А. Бірюкова, Ю. О. Заїки. — К. : Істина, 2004.
8. Цивільне право України : підручник. У 2 кп. Кп. 1 / Д. В. Боброва, О. В. Дзери, А. С. Довгерт [та ін.] ; за ред. О. В. Дзери, П. С. Кузнецової. — К. : Юрішком Інтер, 1999.

9. Шершеневич Г. Ф. Наука гражданского права в России / Г. Ф. Шершеневич. — М. : Статут, 2003.
10. Цивільне право України : підручник. У 2 кп. Кп. 1 / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. — К. : Юрінком Інтер, 2002.
11. Ромовська З. Українське цивільне право. Загальна частина. Академічний курс : підручник / З. Ромовська. — К. : Атіка, 2005.
12. Підпригора О. Цивілістична наука в Київському університеті ім. Тараса Шевченка // Вісник Академії правових наук України. — 1999. — № 2 (17).
13. Харитонов Є. О. Школа рецесії римського права в Одеській національній юридичній академії // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. — О., 2002. — Т. 1.
14. Цивільне право України : підручник. У 2 т. Т. 1 / за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. — К. : Юрінком Інтер, 2004.
15. Цивільне право України : навч. посіб. / за ред. Р. О. Стефанчука. — К. : Наук. думка : Пресдеспт, 2004.
16. Гражданское право. Т. 1. — Изд. 6-е, перераб. и доп. / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М. : ООО «ТК Велби», 2002.
17. Иоффе О. С. Развитие цивилистической мысли в СССР / О. С. Иоффе. — Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1975. — Ч. I ; 1978. — Ч. II.
18. Харитонов Е. О. Гражданское право. Частное право. Цивилистика. Физические лица. Юридические лица. Вещное право. Обязательства. Виды договоров. Авторское право. Представительство : учеб. пособие / Е. О. Харитонов, П. А. Сапиахметова. — К. : А.С.К., 2001.
19. Цивільне право України. Академічний курс : підручник. У 2 т. Т. 1. Загальна частина / за заг. ред. Я. М. Шевченко. — К. : Ін Юре, 2003.
20. Політологія : довідник / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач ; за ред. М. І. Обушного. — К. : Довіра, 2004.

Анотація

Харитонов Є. О. До визначення поняття та системи цивілістики (науки цивільного права). — Стаття.

У статті розглядаються проблемні питання визначення цивілістики (науки цивільного права), котра характеризується як сукупність знань про правове становище приватної особи, її цивільні права, засоби реалізації та захисту останніх, об'єднаних у систему понять, категорій, ідей, теорій та концепцій. Обгрунтовується позиція, що предметом цивілістики («науки цивільного права») можуть бути правові феномени, категорії, інститути, проблеми тощо, які розглядаються у контексті цивілістичних досліджень, а також власне «наука цивільного права», а система цивілістики охоплює такі складові частини, як методологія цивілістики, практична цивілістика, історична цивілістика та порівняльна цивілістика.

Ключові слова: практична цивілістика, історична цивілістика, лезо Окамі, догма цивільного права, предметний підхід.

Summary

Kharytonov E. O. To the Questions of the Notion and System of Civilistics Definition. — Article.

The issues of determination of civilistics (science of civil law) characterized as an aggregate of knowledge of the legal position of a private individual, his civil rights, facilities of realization and protection of the latter, which are incorporated in the system of concepts, categories, ideas, theories and conceptions, are examined in the article. There exists a justified position that legal phenomena, categories, institutes, problems and the like, which are examined in the context of civil researches, and also actually “the science of civil law” can be the subject of the research civilistics (“science of civil law”), and the system of civilistics covers such components as methodology of civilistics, practical civilistics, historical civilistics and comparative civilistics.

Keywords: practical civilistics, historical civilistics, Okama's edge, civil jurisprudence, objective approach.